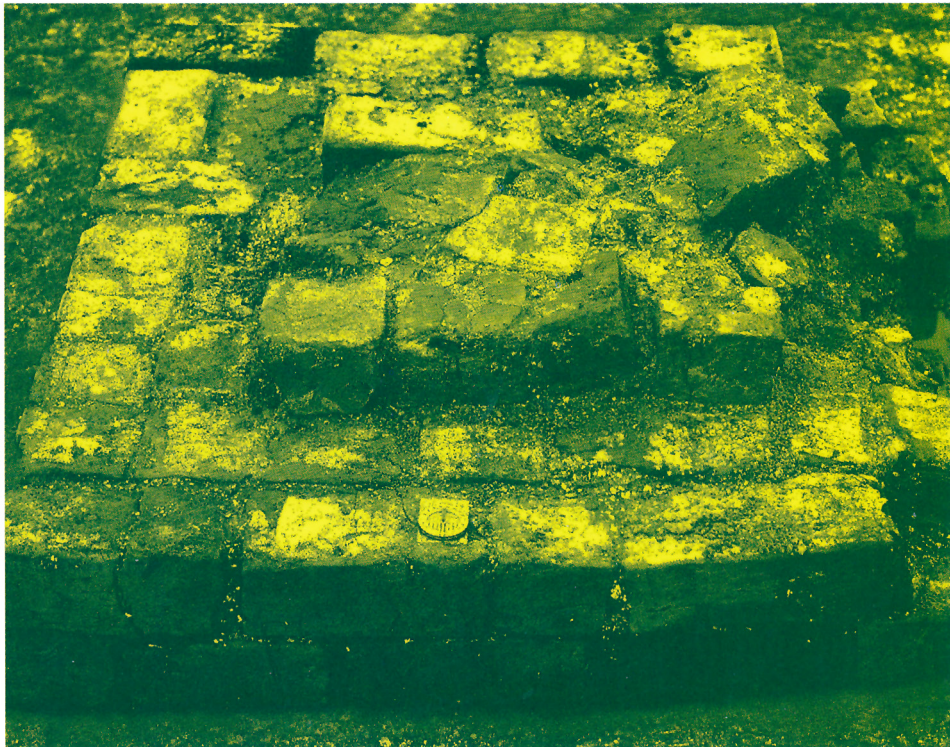

PALEO- AKTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 1998

10

RUG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1999, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG

Omslag: een stiep van baksteen van de verdwenen kerk van Houwingeham (pp. 58-63)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen

mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-1167-3

PALEO-AKTUEEL

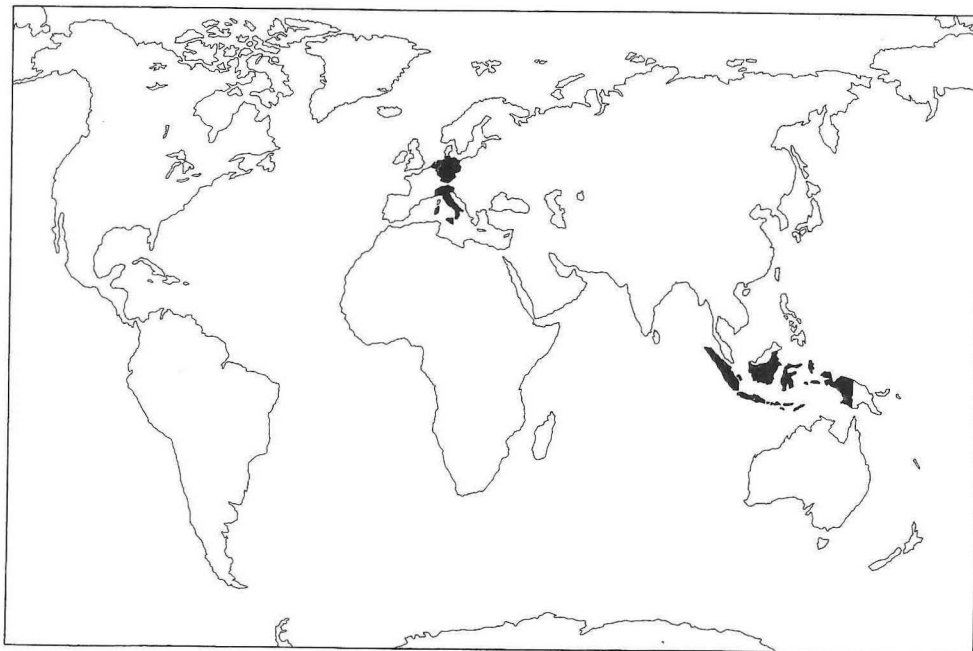
10

redactie
Mette Bierma
Otto H. Harsema
Engelien Rondaan-Veger

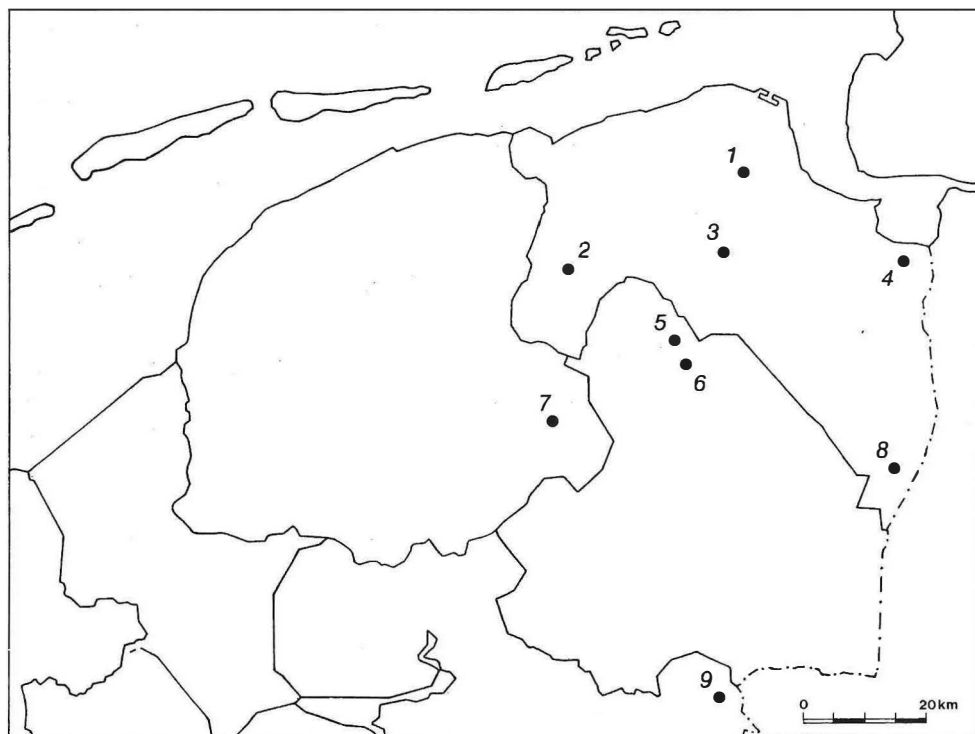
Groninger Instituut voor Archeologie

Groningen, 1999

In deze aflevering: Griekenland, Indonesië, Italië, Nederland.

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Tolweg-Zuid/Kinkhorsterweg; 2. Oldekerk; 3. Driebond; 4. Houwingeham; 5. Yde; 6. Tinaarlo; 7. Jardinga; 8. Laude; 9. Gramsbergen.

INHOUD

G.-J. BARTSTRA & J.M. PASVEER	
Het kolenterrein van Podo (Indonesië)	9
L. JOHANSEN & D. STAPERT	
Meesters en leerlingen in het bewerken van vuursteen; de <i>refitting</i> -analyse van Gramsbergen (Ov.) uit het Laat-Ahrensburgien	13
W. PRUMMEL, M.J.L.Th. NIEKUS & A.L. VAN GIJN	
Een laatmesolithische jacht- en slachtplaats aan de Tjonger bij Jardinga (Fr.)	16
A.L. BRINDLEY & A.D. NEVES ESPINHA	
Vroeg TRB-aardewerk uit hunebed D6a bij Tinaarlo (Dr.)	21
P.A.J. ATTEMA & P.M. VAN LEUSEN	
Kern en periferie in het RPC-project (1); de Doganella di Ninfa-survey in de Pontijnse regio (Midden-Italië)	25
P.M. VAN LEUSEN & P.A.J. ATTEMA	
Kern en periferie in het RPC-project (2); de Fogliano-survey in de Pontijnse regio (Midden-Italië)	31
P.B. KOOI & H.A. GROENENDIJK	
Grafheuvels cum Laude (Gr.)	36
O.H. HARSEMA	
Een vroeg technisch monument in Noord-Duitsland: 'de offersteen' van Plumbohm, Nedersaksen	41
W. PRUMMEL, C.G. KOOPSTRA, A.J. NIJBOER & P.B. KOOI	
Een beenbewerker en een smid, bewoners van de wierde Tolweg-Zuid/Kinkhorsterweg (Gr.)	48
P.B. KOOI	
De Oldekerk (Gr.)	54
T. VAN DEN BERGH, H.A. GROENENDIJK & J. MOLEMA	
Houwingeham (Gr.) na vijf eeuwen weer op de kaart	58
A.AERTS-BIJMA, J.N. LANTING & H. VAN DER PLICHT	
Een verrassende wending; gecremeerd been blijkt wel ¹⁴ C-dateerbaar!	64
H.T. WATERBOLK	
De mens in het Preboreale, Boreale en Atlantische bos	68

J.M. GRIMM, M. BANNINK, N. GROEN-LUBBERS, T.C.A. DE HAAS et al. Menselijke activiteit rond Boekema's veentje bij Yde (Dr.) tijdens de prehistorie	74
F. VREDE Archeobotanisch onderzoek in Driebond, gemeente Groningen (Gr.)	76
S. BOTTEMA De snelheid van klimop	81
H.T. WATERBOLK De archeologie in Groningen voor 50 jaar. Enkele herinneringen aan Albert Meijer	85

DE OLDEKERK (GR.)

P.B. Kooi

Intensief overleg tussen provinciaal archeoloog H.A. Groenendijk, de streekhistorische vereniging en de gemeente Grootegast resulteerde in een opgraving op het voormalige kerkhof van Oldekerk. Op kosten van de vereniging was reeds een programma van weerstandsmetingen uitgevoerd door het adviesbureau RAAP, waaruit bleek dat er restanten van een kerkgebouw in de heuvel aanwezig waren.¹ De klokkenstoel was inmiddels ten behoeve van reparatiewerken van zijn stiepen op de top van de heuvel gelicht. Door vrijwilligers van de vereniging was een sleufje gegraven aan de zuidzijde van het koor. Daarin tekende zich een baan van schoon zand af, die kenmerkend is voor een manier van grondverbetering onder een fundering.

Na overleg met Groenendijk werd besloten om het onderzoek uit te breiden en het Groninger Instituut voor Archeologie in te schakelen. De doelstelling van de opgraving was tweeledig. In de eerste plaats moest de kwaliteit van het bodemarchief worden vastgesteld. In de tweede plaats zou de plattegrond van de kerk nader worden bepaald. De wijze van uitvoering was er op gericht om voldoende informatie te verkrijgen door middel van beperkte ingrepen.

Een eerste poging om de fundering van de schipmuur aan de zuidzijde met een dwarsleuf op te sporen, leverde geen resultaat op. Vervolgens werd besloten om de strategie aan te passen en twee werkputten aan de noordzijde uit te zetten. Werkput 1 besloeg de helft van het koor tot aan de fundering van de klokkenstoel. Werkput 2 verliep in een smalle strook langs de fundering van de klokkenstoel ter plaatse van de noordelijke schipmuur met een verbreding, om de afsluiting en de torenfundering op te sporen. Tussen werkput 1 en 2 bleef een profieldam van ruim twee meter staan.

De grond werd machinaal uitgegraven en plaatselijk tot op het gewenste niveau verdiept.

Daarbij bleek al spoedig dat de ondergrond in een recent verleden tot ongeveer een halve meter diepte was gemengd, waardoor het bodemarchief in die laag volledig was vernietigd. Op twee plaatsen werden profielen haaks door de fundering tot op de vaste zandondergrond gegraven, namelijk één in de middenas van de koorafsluiting en één aan de noordzijde van het schip.

Waarnemingen

Werkput 1: het koor. Op het hoogste vlak tekende de fundering van het recht gesloten koor zich reeds af als een zandbaan, die plaatselijk door latere grafkuilen en andere vergravingen was doorsneden. Bij verdieping van het vlak in twee stappen werd de omtrek van de funderingssleuf duidelijker zichtbaar. De breedte varieerde in het derde vlak van 2,00 tot 2,80 m. De totale lengte van de funderingssleuf aan de noordzijde was ca. 11 m. De onderkant van de sleuf lag op 1,86 -NAP (= bovenkant van de zandondergrond). Een grote ronde kuil op de noordoosthoek was een aanwijzing dat daar een grote kei heeft gelegen. In het profiel en in het vlak waren verschillende slemplagen in de vulling te onderscheiden.

Het westelijke einde sloot met een smalle onderbreking aan bij het begin van de fundering van het schip, bestaande uit regelmatig, vlak gestapelde zoden. Daarvan was slechts een strook van ca. 20 cm zichtbaar. Deze liep tot 1 m binnen de koorfundering en was voorzien van een grote kei tot 15 cm buiten de koorfundering.

In de middenas werd tegen het profiel een vloertje van groene plavuizen van 20x20 cm aangetroffen, met een aantal fragmenten groot formaat baksteen. De aanleg doet vermoeden dat het gaat om de bodem van een graf.

Werkput 2: schip en toren. Bij het afgraven van de bovengrond in werkput 2 werden over een lengte

van 8 m twee rijen keien blootgelegd met daartussen een laag schelpen. Op de bovenzijde van de keien was mortel aanwezig en in één geval een stuk baksteen, zodat blijktbaar vanaf dat niveau, op 0,70 m +NAP het muurwerk was opgemetseld. Door het graven van een dwarsprofiel werd vastgesteld dat de grondverbetering van het schip bestond uit ordelijk, horizontaal gestapelde zoden in een sleuf, die tot aan de vaste zandondergrond op 1,76 m -NAP was gegraven. Door selectief enkele gedeelten te verdiepen werden de contouren van de funderingssleuf van het schip en de toren zichtbaar in het tweede en derde vlak. In het profiel was te zien dat de zoden voor de westmuur van het schip en de toren apart waren gestapeld.

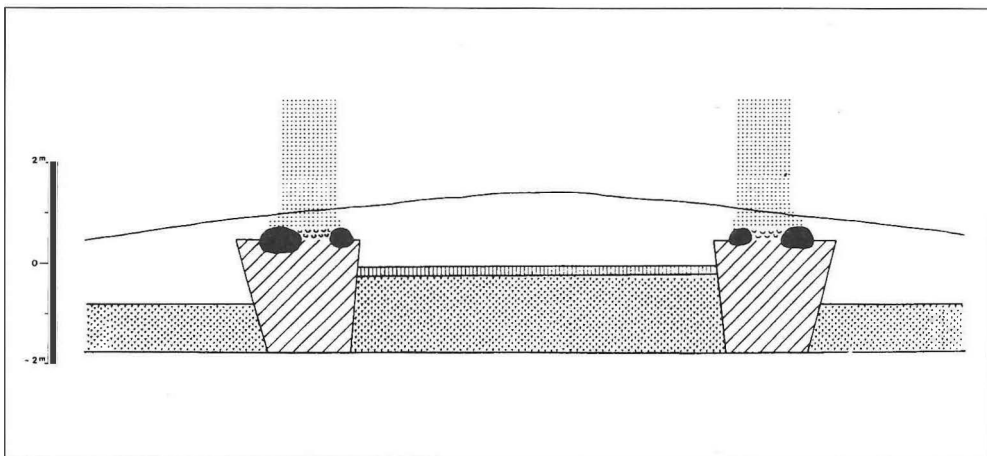
De plattegrond

De totale aanleg van de fundering van de westelijke torenmuur tot de oostelijke koormuur bedraagt 31,2 m; de lengte van de westelijke funderingssleuf van de toren is 6,8 m; de breedte over het koor is buitenwerks 11 m. Door bepaling van de middenas kan de breedte van de funderingssleuf ter hoogte van het schip op ca. 12 m worden geschat. Door een vaste marge tot de rand van de

funderingssleuven aan te houden, kunnen vervolgens, in combinatie met de nog aanwezige keien, de buitenwerkse maten van het gebouw binnen redelijke grenzen worden gereconstrueerd. Het schip had een lengte van ca. 15 m bij een breedte van ca. 10 m. Het koor was met ca. 9 m breedte iets versmald ten opzichte van het schip en had een lengte van ca. 10 m. De toren was ongeveer 5 m in het vierkant.

Bouwmaterialen.

Het gebouw is in het verleden grondig afgebroken. Door machinaal woelen in recente tijd zijn de restanten van de stenen fundering verder aangetast, waarbij ook nog materiaal werd afgevoerd. Tijdens de opgraving werden slechts restanten van bouwmaterialen aangetroffen. Overheersend was de hoeveelheid puin en brokstukken van groot formaat baksteen naast enkele stukken tufsteen. Van de dakbedekking resteerden fragmenten van middeleeuwse bolle en holle pannen, de zogeheten monniken en nonnen, maar ook de jongere Oudhollandse dakpannen, zowel ongeglaazuurd als met blauwe glazuur. Vloertegels of plavuizen zijn in twee formaten gevonden, name-

Fig. 1. Vereenvoudigd zuid-noordprofiel van de bestaande toestand op het hoogste punt van de heuvel. De grondverbetering voor de fundering (schuine arcering) is iets naar buiten uitgezakt, omdat daar meer veen is verdwenen dan binnen de kerk. De aangetroffen vloerresten binnen de kerk (verticale arcering) liggen door de klink van het veen minstens 60 cm onder het oorspronkelijk niveau, dat ongeveer gelijk was met de bovenkant van de keienfundering (zwart).

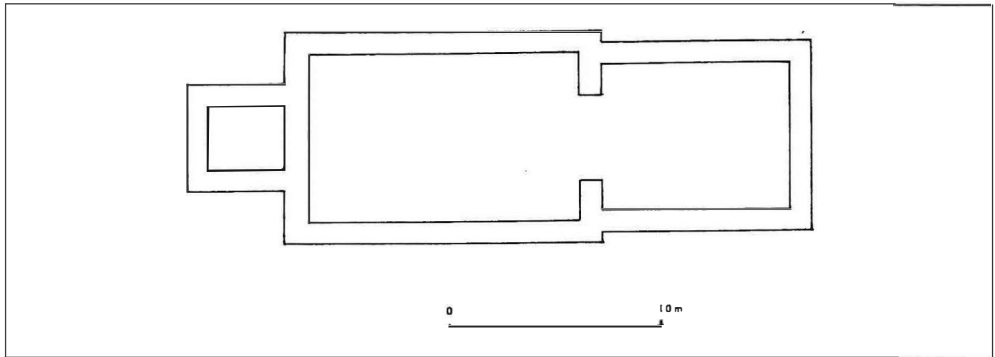

Fig. 2. Schematische plattegrond op basis van de gevonden funderingsresten.

lijk bruine en gele van 15x15 cm en groene en gele van 20x20 cm.

Conclusies

De beoogde doelstellingen zijn door de opgraving bereikt. De heuvel bevat nog veel informatie, zowel over de natuurlijke omstandigheden tijdens de periode van de veengroei en de vroegere bewoning, als over de bouw van de kerk.

De kerkplattegrond kan aan de hand van de gevonden resten in hoofdlijnen worden bepaald. De kerk werd gebouwd in een veenontginningsgebied. Daartoe werd voorafgaande aan de bouw een lage heuvel opgeworpen. Om een stabiele grondslag voor het muurwerk te verkrijgen, werden sleuven door het veen tot op de zandondergrond gegraven (= 1,76-1,86 m -NAP). Voor de grondverbetering in de sleuven werden twee verschillende methoden toegepast, namelijk gestapelde zoden voor de toren en het schip en zand voor het koor. Onder de heuvel en binnen de kerkplattegrond is een deel van het oorspronkelijke veen bewaard gebleven, terwijl het veen in de omgeving bijna volledig is verdwenen. De waargenomen dikte van het pakket veen varieert van anderhalve meter binnen de kerk tot bijna één meter daarbuiten. Het is niet uitgesloten dat inklinking van het veen onder de heuvel en het geleidelijk verdwijnen van het veen daarnaast problemen hebben opgeleverd. De fundering en de grondverbetering zullen de neiging hebben gehad om zijwaarts uit te zakken, waardoor aanzien-

lijke schade aan het muurwerk kan zijn ontstaan. Waarschijnlijk heeft men dit trachten te beperken door eerst plaggen en aangestampte aarde tegen de buitenkant van de fundering aan te brengen.

Het is niet duidelijk waarom er bij de bouw is gekozen voor een verschillende grondverbetering onder de fundering van het koor enerzijds en schip/toren anderzijds. De benodigde hoeveelheid zand kan geen beperkende factor zijn geweest, omdat dat op redelijk korte afstand ruimschoots beschikbaar was. Het zou bovendien een stabiele grondslag hebben opgeleverd. Wellicht was het koor, in tegenstelling tot het schip, overwelfd en maakte dat een andere grondverbetering noodzakelijk.

Een datering voor de bouw van de kerk kan slechts bij benadering via een indirecte weg worden gegeven, omdat schriftelijke bronnen daarover tot dusver ontbreken. Een eerste houvast voor een datering geeft de plattegrond zelf, vanwege het iets versmalde koor en de doorgang tussen koor en schip. Deze kenmerken worden over het algemeen vrij vroeg gedateerd en vergelijkbare plattegronden zijn onder meer bekend uit Hellum, Holwierde, Klein Maarslag en Groot Wetsinge. Als we dit combineren met de gevonden bouwmaterialen en dan met name de verhouding baksteen-tuf alsmede het oudste type dakpan, dan komt de tweede helft van de 12e eeuw als vroegste datering in aanmerking.

Over de afbraak van de kerk bestaat geen zekerheid. Op de kaart van Jacob van Deventer uit 1559 staat de kerk met toren aangegeven en ook op de Coenderskaart van 1680 komt de kerk nog

voor. Enige voorzichtigheid bij het gebruik van kaartmateriaal is echter geboden, omdat kaartenmakers gegevens van voorgangers kopieerden. Het verdwijnen van de kerk zal mede een gevolg zijn geweest van de verschuiving van de bewoning in noord- en zuidoostelijke richting, naar het huidige Oldekerk en Niekerk. Opmerkelijk is in dit verband dat Oldekerk vanaf 1616 of 1617 tot 1680 kerkelijk was gecombineerd met Sebaldeburen en daarna met Niekerk en Faan. Wellicht geeft dat het moment van de afbraak aan. Bouwvalligheid en de daarmee samenhangende hoge kosten van onderhoud zullen de afbraak hebben bespoedigd.

Summary

At the site of the abandoned cemetery of Oldekerk (Gr.), an excavation revealed the foundation trenches of the former, earliest church of the settlement. The building, with a nave of c. 15x10 m, a circa 9 m long, slightly smaller choir and a tower measuring 5x5 m, had been erected in the second half of the 12th century in a peat-bog landscape. To enable building in such conditions foundation-trenches had been dug out down to the sandy subsoil; these were filled with sods under the walls of the nave and tower with sand under the choir walls.

Noot

1. In *Paleo-aktueel* 9 wordt over de situering en de weerstandsmetingen door H.A. Groenendijk en J. Molema uitvoerig bericht.

Literatuur

- Berg, H.M. van den, 1970. Plattegronden van Middeleeuwse kerken in Groningen en Friesland. *Berichten KNOB*, pp. 14-25.
- Boersma, J.W., 1967. Oudheidkundig bodemonderzoek in de Nederlands Hervormde kerk te Hellum, Groningen. *Berichten ROB* 17, pp. 141-155.
- Groenendijk, H.A. & G.J. de Langen, 1998. Gods hof als bewaarplaats. Vooronderzoek naar de middeleeuwse kerk van Oldekerk, gem. Grootegast (Gr.). *Paleo-aktueel* 9, pp. 84-87.
- Ligterink, G.H., 1968. *Tussen Hunze en Lauwers; cultuur-historische schetsen uit het Groninger Westerkwartier*. Groningen, p. 304.